

K přepisu německých přejímek do češtiny doby střední

Kateřina Rysová

Cílem příspěvku je představit zásady přepisu a lemmatizace německých přejímek pro *Lexikální databázi barokní a humanistické češtiny*. Tato databáze byla vytvořena v Ústavu pro jazyk český AV ČR, v. v. i., v Praze. Je sbírkou excerpt středněčeských památek (obsahuje přibližně 550 000 výpisků). Databáze byla zpracována do takové podoby, aby byla snadno elektronicky prohledatelná a poskytovala (v rámci svých možností) alespoň základní informaci o slovní zásobě češtiny doby střední. Proto byl její materiál lemmatizován, a to tak, že jako lemma byla zvolena vždy právě jedna výrazová jednotka v předpokládané systémové (tj. z hlediska systému „reprezentativní“) podobě. Někdy se při tomto způsobu zpracování pochopitelně naráží na fakt, že není snadné rozhodnout, která podoba slova je základní, resp. jakou formu lexému zvolit jako jeho lemma – srov. např. *purgmistr/purkmistr* aj. S podobnými problémy se zpracovatelé databáze setkávali zejména u slov cizího původu, z nichž velmi významnou část tvořily přejímky z němčiny.

Tento příspěvek by měl proto stručně nastínit, jaké zásady používali tvůrci databáze při lemmatizaci právě německých přejímek – zaměřuje se především na to, jakou roli hrála při rozhodování o lemmatu grafická podoba slov zachycená v excerptu. Naším cílem však není popsat podrobně všechny zásady zacházení s německými přejímkami, chtěli bychom spíše výběrově upozornit na problémová místa, na něž se při zpracovávání databáze narazilo.

Obecně byl při zacházení s přejímkami brán ohled zejména na předpokládanou převažující podobu dobové české výslovnosti (srov. *jágrmistr* × *jákrmistr*: 1 lemma *jágrmistr*); na etymologický původ slova

a jeho historický vývoj (zde srov. mj. rozdíl mezi slovy od původu německými a slovy, která do češtiny přešla – alespoň v některé podobě nebo fázi vývoje – přes němčinu jako jazyk zprostředkující, např. *student* × *šstudent*: 1 lemma *student*); dále byl brán ohled na gramatické vlastnosti daného slova (srov. např. jmenný rod: *kasa*, *kas*: 2 lemma-ta), na jeho slovotvornou strukturu (srov. např. *kuchmistr*, *kuchlmistr*: 2 lemmata; dále např. systematický způsob zápisu afixů: *-ung* → *-unk*, např. *rystunk*) a také na sémantiku slov a jejich zapojení do celého (kon)textu dokladu (srov. např. *štolmistr* ‚štolba‘, *stolmistr* ‚stolník‘: 2 lemmata). V položce „lemma“ pak byla na základě těchto kritérií uvedena podoba předpokládaná v češtině k roku 1500. Je třeba ještě poznamenat, že do databáze byly zařazeny pouze přejímky z cizích jazyků, tj. slova již začleněná do české slovní zásoby, ne slova citátová.

Problémy při rozhodování o lemmatu u německých přejímelek často dělala zachycená grafická podoba slovních tvarů – v první řadě značení/neznačení kvantity samohlásek. Pozitivní kvantitu (nepřekvapivě) používalo jen omezené množství excerpovaných pramenů, mnohé z nich navíc nesystematicky a nedůsledně, takže často nebylo možné opřít se o doloženou (grafickou) podobu slov. Na druhou stranu ale ani pozitivně značená kvantita v dokladu nemusela být rozhodujícím kritériem pro podobu lemmatu.

Např. u slova *pušpan/pušpán* ‚zimostráz (druh keře)‘, které má v databázi celkem 30 výskytů, se objevila varianta krátká i dlouhá. Přitom lze doložit, že nezaznamenání kvantity nemusí pramenit pouze z nedbalosti psaní. Pramen, v němž se krátká podoba *pušpan* vyskytuje, totiž jinde (alespoň do určité míry) kvantitu značí – srov. doklad z BiblBen¹ ...*protož nynie vejda, napiš jemu na pušpanu a na knihách snažně vy-piš to*. V takových případech mohlo jít buď o již zmíněnou nedůslednost pramene ve značení kvantity, nebo je na druhou stranu možné, že pramen kvantitu nevedl, protože ve slově (jak jej znal autor či písař) nebyla. Slovo *pušpan/pušpán* se totiž objevuje i v dnešní češtině, a to jak s kvantitou, tak bez ní (srov. doklady z internetu – v textech zejména o lidových názvech rostlin se v něm vyskytuje krátká i dlouhá samohláska). Je tedy docela dobře možné, že kvantita u tohoto slova kolísala už v době střední (možná i v češtině staré, kde už je *pušpan/pušpán* také doložen). Dá se u něj však předpokládat původní převzetí

1 Zkratky pramenů uvádíme v souladu s *Lexikální databází humanistické a barokní češtiny*.

s dlouhou samohláskou z bavorštiny: bav. *pušpām* aj. (střhn. *buhsboum* aj.; středn. *buhsbōm* aj.; sthn. *buhsboum* aj.; lat. *buxus*; v dnešní němčině *Buchsbaum*). Je ale otázkou, jakou kvantitu (nebo alespoň převažující kvantitu) mělo slovo k roku 1500, kdy už bylo v systému češtiny poměrně ukotveno a jeho souvislost s německým základem byla zřejmě zastřená (srov. pozdější doklad z MattHerbHáj: ...*soustružníci též rádi to dřevo mívají pro pušky, nebo z něho najvíc někdy pušky dělali; a od tud pušpan anebo puškan slove*).

Grafická podoba přejímek v dokladech kromě značení/neznačení kvantity dále činila problémy hlavně ve značení/neznačení diakritiky vůbec (popř. analogicky v jednotnosti/nejednotnosti užívání některých znaků ve spřezkovém pravopisu) – srov. zejména grafické rozlišení hlásek *s, z, š, ž*: viz např. slovo *štibal*, druh vyšší lehké obuvi‘ (srov. střlat. *aestival, stivale, stivalus*... > střhn. *stival* aj., resp. bav. *štibel, štífel* > stč. *ščival, ščibal*; v dnešní němčině *Stiefel*). V databázi humanistické a barokní češtiny najdeme celkem 8 výskytů tohoto slova. Ve většině z nich není grafikou naznačena hláska *š*, i když v některých ano (někde se naopak poměrně spolehlivě objevuje na počátku slova hláska *s*, když pramen *s* a *š* v zápise rozlišuje) – srov. např. doklad z BiblNámNZ: ...*Sandalia. Nejsou stibály ani chološně, neb ta slova jsou nerozumná: ale slovou boty připravené na cestu*. Vypadá to, že v češtině doby střední vedle sebe zřejmě mohly existovat dvě podoby tohoto slova – *štibal* i *stibal*. Toto rozruznění mohlo být způsobeno odlišností psané a vyslovované podoby slova v němčině (srov. tzv. Leseaussprache). Je však třeba vzít v úvahu také možnou rozkolísanost podoby slova již v předávající němčině (srov. změnu *st* > *št*, která neproběhla na celém německém území nebo k níž v některých – zejm. severních – oblastech došlo později než jinde). Toto jsou obecně dva důvody, které se při prepisu a lemmatizaci německých přejímek uplatňují poměrně často. Napětí mezi psanou a vyslovovanou podobou v němčině je však pro rozkolísanost podoby určitého slova v češtině důvodem spíše okrajovým – uvážíme-li, že většina slov se do češtiny v dané době musela dostávat spíše z němčiny mluvené (i když zde samozřejmě záleží na tom, do jaké vrstvy slovní zásoby slovo patřilo, příp. na typu textu, v němž se objevilo ap.). Nářeční rozkolísanost slova v němčině je ale důvodem pádnějším. Do češtiny se mohly některé výpůjčky dostávat jednak duplicitně v různých obdobích (a tedy v různém stadiu hláskového vývoje němčiny), jednak z různých nářečních oblastí – a tedy opět v různém stadiu hláskového vývoje němčiny (srov. hláskově různé

výskyty téhož slova v *Lexikální databázi humanistické a barokní češtiny*: *kurfířt – churfířt, kupfrštyk – kupfrštych, pilíř – filíř, járgelt – jórkel, strožok – štrozok – štrosok* aj.).

Často se v této souvislosti naráží na problém napjaté/nenapjaté a znělé/neznělé výslovnosti souhlásek a jejího zachycení v grafické podobě slova – srov. např. *-gelt × -kelt, štrozok × štrosok, buntovník × puntovník, bunčocha × punčocha*. Zde se jednak střetávají systémové rozdíly ve výslovnosti ve dvou různých jazycích (německá napjatost může být Čechy vnímána jako neznělost, protože na protiklad napjatost/nenapjatost nejsou zvyklí) nebo může mít opět příčinu v rozrůzněnosti německých nářečí (srov. až neznělou bavorskou výslovnost hlásek *b, d, g* – např. *purkmistr*).

Naproti tomu v některých případech byli písaři o původu slova (a jeho pravopisné podobě) poučení a do češtiny přenášeli prvky původního německého pravopisu – srov. např. zápis *jahrgeld*. Někdy dokonce německou grafickou podobu slova drželi i v počeštěné formě – srov. např. zápis *jahrgeldtník*. Směšování prvků německé grafické podoby a podoby slova v jeho české výslovnostní variantě pak ale má za následek, že v některých případech lze jen těžko odhadnout, zda písař zachycuje německý pravopis, nebo českou výslovnost, a je opět nsnadné stanovit jedno základní lemma: srov. např. zápisy *purkmistr, burmistr, purgermistr, purkomistr, purgkmistr* aj.

Také proto kromě položky „lemma“ existuje v databázi i položka „heslo“. Zatímco lemma má zachycovat základní (systémovou) podobu lexému, heslo odráží konkrétní hláskovou podobu slova v konkrétním dokladu. Lemma i heslo jsou u domácích slov v transkribované formě. Oproti tomu je u slov přejatých transkribované pouze lemma, kdežto v hesle je zachycena podoba transliterovaná. Je tak zachována i informace o grafice v dokladu, protože právě u přejímek často není jasné, co je záležitost čistě pravopisná a co hlásková. Z tohoto napětí často plynou potíže, které zpracovatelé databáze byli nuceni na základě zmíněných kritérií nějakým způsobem rozhodnout a vyřešit. Je však jasné, že některé problémy (i vzhledem k množství zpracovávaného materiálu) v databázi přetrvaly, a proto se neustále pracuje na jejich úpravách a aktualizacích.

Grantová podpora

Tento příspěvek vznikl v rámci projektu *Česká slovní zásoba v období humanismu a baroka: vývojové aspekty* GA ČR P406/10/1165 a za podpory *Výzkumného centra vývoje staré a střední češtiny (od praslovanských kořenů po současný stav)* LC546.

Prameny

- BiblBen *Bibli česká v Benátkách tištěná* (1506). Benátky.
 BiblNámNZ *Nový Zákon Optátův a Gzelův* (1533). Náměšť nad Oslavou.
 MattHerbHáj Mattioli, Pierandrea (1562): *Herbář, jinak bylinář* (zpracoval Tadeáš Hájek z Hájku). Praha.
 Nejedlý, Petr et al. (2010): *Lexikální databáze humanistické a barokní češtiny* [on-line]. [citováno 31. 8. 2010]. Oddělení vývoje jazyka Ústavu pro jazyk český AV ČR, v. v. i. Dostupné z <<https://madla.ujc.cas.cz>>.
Vokabulář webový [on-line]. Verze 0.7.2. [citováno 29. 8. 2010]. Oddělení vývoje jazyka Ústavu pro jazyk český AV ČR, v. v. i. Dostupné z <<http://vokabular.ujc.cas.cz>>.

Literatura

- Althaus, Hans Peter (1967): *Lehnwortgeographie und Entlehnungsvortrag*. *Zeitschrift für Mundartforschung* 34, s. 226–239.
 Bachofer, Wolfgang et al. (1984): *Rückläufiges Wörterbuch der Mittelhochdeutschen Sprache: auf der Grundlage von Matthias Lexers Mittelhochdeutschen Handwörterbuch und Taschenwörterbuch*. Leipzig.
 Berger, Tilman (1998): *Nové cesty k bádání česko-německých jazykových vztahů (na příkladu hláskosloví)*. In Stich, Alexandr, ed.: *Poceta 650. výročí založení Univerzity Karlovy v Praze*. Praha, s. 21–35.
 Holub, Josef – Kopečný, František (1952): *Etymologický slovník jazyka českého*. Praha.
 Holub, Josef – Lyer, Stanislav (1978): *Stručný etymologický slovník jazyka českého se zvláštním zřetelem ke slovům kulturním a cizím*. Praha.
 Jungmann, Josef (1989–1990): *Slovník česko-německý*. Praha.
 Knoll, Vladislav (2008): *Výskyt německých dialektismů v západoslovanských jazycích*. In Vaňková, Hana – Příhoda, Marek, eds.: *Slavistika v moderním světě. Konference mladých slavistů III – říjen 2007*. Červený Kostelec, s. 289–302.
 Lehečka, Boris – Martinek, František – Vajdlová, Miloslava (2007): *Příspěvek k poznání české slovní zásoby doby střední*. In Kamper-Warejko, Joanna et al., eds.: *Studia nad słownictwem dawnym i współczesnym języków słowiańskich*. Toruń, s. 97–102.
 Machek, Václav (1968): *Etymologický slovník jazyka českého*. 2., upr. vyd. Praha.
 Němec, Igor (1968): *Vývojové postupy české slovní zásoby*. Praha.
 Němec, Igor (2009): *Práce z historické jazykovědy*. Praha.
 Newerkla, Stefan Michael (2004): *Sprachkontakte Deutsch – Tschechisch – Slowakisch: Wörterbuch der deutschen Lehnwörter im Tschechischen und Slowakischen: historische Entwicklung, Beleglage, bisherige und neue Deutungen*. Frankfurt am Main.
 Rejzek, Jiří (2001): *Český etymologický slovník*. Praha.
 Schützeichel, Rudolf (1995): *Althochdeutsches Wörterbuch*. Tübingen.

On Rescript of German Loanwords into Middle Czech

The article introduces principles of rescript and lemmatization of lexemes with German origin for Lexical database of Baroque and Humanist Czech made in the Czech Language Institute of the Academy of Sciences of the Czech Republic in Prague. The paper shows the problematic places in which non-homogeneity of the graphic record of certain words makes lexicographers' decision on their (basic) phonic form more difficult (cf. non/markings of quantity in the word *pušpán/pušpan* or graphic non/distinguishing of the phones *s/š* in the word *stibal/štibal* etc.).

Keywords

Middle Czech – German Loanwords – Orthography

Author

Kateřina Rysová (*1984) worked at the Department of Language Development of the Institute of the Czech Language of the Academy of Sciences of the Czech Republic. Now she works at the Charles University in Prague (Faculty of Mathematics and Physics, Institute of Formal and Applied Linguistics). She graduated in Czech Language and Literature – German Language and Literature programme at the Faculty of Arts, Charles University in Prague. She is a doctoral student of the Institute of Czech Language and Theory of Communication, Faculty of Arts, Charles University in Prague (Czech Language programme).